

Decăderea mitului. Emergența miturilor

Amalia DRĂGULĂNESCU

Institutul de Filologie Română „Al. Philippide”, Academia Română, Filiala Iași, România
amalita004@yahoo.com

Abstract: The present paper tackles the idea according to which between the ancient (Greek, Oriental in the broadest sense of the word) and modern (Western) myths there is an obvious diachronic gap, though closed through a subtle process of sublimation of myths, primordial patterns, or original particles. This leads to the palingenesis of various myth(s) by *deconstruction* to *reconstruction*, because there is a reference point of existential search that still remains, as stated by Vassilis Vitsaxis. From Hercules to Superman, from titans to cyborgs, from the myth of Gyges to the invisible man, or even from the protean Hermes to the modern Matrix, the fragmentation of the myth itself occurs continuously, not absolutely, but in a fractal-like manner, i.e. reorganizing, up to a point, the ontological / cosmic chaos. Although, for some, myth is a kind of religion that no one believes in, it is still the only point of support on the thin line that (still) separates the Eastern (sometimes fanatical, fundamentalist) from the Western world (highly secularized).

Keywords: *myth, deconstruction, androgynous, Don Quixote, superbero, reconstruction.*

Întrebările asupra *mitului*, care își are originea încă din antichitate, nu au găsit în totalitate soluționare nici până în zilele noastre, astfel încât există tendința să fie abandonate întru totul.

Chestiunea *mitului* constituie una dintre problemele cele mai complexe ale antropologiei, din cauza *baosului teoretic* ce persistă în acest domeniu. Pentru a înțelege ceea ce este un mit, se pare că nu avem decât alegerea între platitudine și sofism... Unii pretind că orice societate exprimă, prin intermediul miturilor, sentimente fundamentale precum dragostea, ura sau răzbunarea, care sunt lucruri comune întregii umanități. Pentru alții, miturile reprezintă încercări de explicare a fenomenelor greu de înțeles: astronomice, meteorologice etc. Oricare ar fi situația reală, o anumită dialectică, ce câștigă de fiecare dată va găsi în fine mijlocul de a accede la semnificație.¹ [Lévi-Strauss, 1997: 228, t. n.]

¹ “La question du mythe constitue l’un des problèmes les plus complexes de l’anthropologie, en raison de ce chaos théorique qui persiste ici. Pour comprendre ce qu’est un mythe, n’avons-nous donc le choix qu’entre la platitude et le sophisme? Certains prétendent que chaque société exprime, dans ses mythes, des sentiments fondamentaux tels que l’amour, la haine ou la vengeance, qui sont communs à l’humanité tout entière. Pour d’autres, les mythes constituent des tentatives d’explication de phénomènes difficilement compréhensibles: astronomiques, météorologiques, etc. Quelle que soit la situation réelle, une dialectique qui gagne à tous les coups trouvera le moyen d’atteindre à la signification.”

După cum remarcă Francis E. Peters în articolele sintetice din *Termenii filosofiei grecești*, relația dintre *mythos* și *logos* ar corespunde într-o măsură legăturii dintre religie, în sensul larg al termenului, și filosofie, astfel încât în esență mitul reprezintă o punte de sprijin între immanent și transcendent, adăugăm noi. Dacă Socrate și Platon obiectează că mitul este în oarecare măsură impur, în sensul prezervării unui *sens subiacent* (*hyponoia*, literal „sub-gândire”), cu toate acestea puțin mai târziu sensurile alegorice sau metaforice vehiculate au (re)devenit o cale de conciliere a filosofiei cu morala, cosmogonia sau chiar cu poezia (de atunci).

Între *mitul* antic (grec, oriental în sensul larg al cuvântului) și *miturile* moderne (occidentale) există o anumită falie diacronică evidentă, recuperată însă printr-un proces subtil de sublimare a mitemelor, a tiparelor primordiale, ori a particulelor originare. Prin *deconstrucție* către *reconstrucție* se ajunge astfel la palingenezia mitului (miturilor), în varii forme, deoarece acesta rămâne, așa cum afirma Vassilis Vitsaxis, un punct de referință al căutării existențiale. De la Hercule la Superman, de la titani la cyborgi, de la Iason la Captain America, de la mitul lui Gyges la *the invisible man*, ori chiar de la proteicul Hermes la Matrix-ul modern, fărâmițarea mitului în sine se produce continuu, însă nu în mod absolut, ci într-o manieră fractalică (asemănătoare fractalilor), adică reorganizând, până la un punct, haosul ontologic/cosmic. Cu toate că, pentru unii, mitul este un soi de religie în care nu mai crede nimeni, acesta constituie încă singurul punct de sprijin aflat pe linia subțire care (mai) desparte Orientul (câteodată fanatic, fundamentalist) de lumea occidentală (grav secularizată). În termenii privind mitologia, Occidentul și Orientul configurează geografii spirituale antagoniste, dar și întretăiate în oarecare măsură, cele două reprezentând aproape niște mega-identități.

Accentuând deci funcția socială a miturilor, dar acceptând-o și pe cea estetică deopotrivă, scriitorul și filosoful modern V. Vitsaxis consideră că „Religia, arta și filosofia sunt trei manifestări ale nostalgiei *paradisului pierdut* care își are cuibul în fiecare suflet nealinat. [...] Numitorul lor comun, locul lor geometric comun, este *mitul*” [Vitsaxis, 2007: 28]. În acest punct de convergență trebuie căutată esența acestuia, însă trebuie luat în considerare și faptul că forța de manifestare a celor trei a mai diminuat – religia este considerată precum un drog în epoca modernă, arta s-a depreciat, iar filosofia este din ce în ce mai diluată, și toate tind să se afle într-un soi de concurență. Modernismul (dar și postmodernismul) a cauzat o mișcare divergentă, pe de o parte, iar pe de alta o dezvoltare oarecum sincretică, ducând la crearea unor personaje mitice noi, preluând de exemplu însușirile aparținând mai multor protagoniști mai vechi. Astfel, potențele lui Hercule combinate cu talgia lui Ahile au creat un erou precum Superman, înzestrat cu forțe supranaturale, însă vulnerabil la o substanță numită kriptonită. (Nu intrăm aici în detaliile referitoare la *supraomul* lui Nietzsche, care infuzează în mod voalat aceste reprezentări moderne, supraom exaltat întrucâtva de ideologia nazistă, totuși subliniem că eroul modern este plasat îndeosebi într-o epocă postapocaliptică.)

În acest context, Umberto Eco observă cu o anumită subtilitate că mitul lui Superman, recunoscut ca atare, ar trebui să se disipeze în ordine narativă:

Or, Superman nu poate să se consume până la capăt, căci un mit nu este uzabil. Personajul mitului clasic, cum am văzut, devenea inalterabil, pentru că esența parabolei respective conținea în sine faptul că acesta se consumase deja în unele acțiuni exemplare.²

[Eco, 1976: 24-40, t. n.]

Tiparele primordiale, nucleul oricărui mit proliferază în toate epocile, astfel încât se poate ajunge de la Ahile mirmidonul la germanicul Siegfried prin intermediul (in-)vulnerabilității: dacă zeița Thetys l-a scaldat pe pruncul grec în Styx ținându-l în mod inevitabil de călcâi, eroul din mitologia nordică se scaldă, după cum se știe, în sângele unui dragon, însă o frunză de stejar se lipește de umărul acestuia, împiedicând impregnarea totală cu substanța respectivă, ceea ce îi permite rivalului său, Hagen von Tronje, să îl răpună mai târziu. (Facem aici o paranteză pentru a specifica faptul că, în unele interpretări lingvistice, Tronje ar proveni de la grecescul Troia, pentru că era un *trend* în antichitatea târzie, dar și în Evul Mediu timpuriu ca cineva să își revendice asemenea predecesori. Cu astfel de emblemă, unii nobili puteau să afirme că se trag chiar din romani). De altminteri, Hagen îi fură coiful care îl face invizibil, încercând să-l înlocuiască.

Mecanismul prin care astfel de mituri ajung la decădere, majoritatea transfigurându-se în altele, cu totul și cu totul noi, este extrem de subtil, deoarece miturile moderne sunt construite, paradoxal, pe fundamentul celor vechi, și nu posedă vreun catalizator imediat, precum dezvoltarea tehnologiei, de pildă; cu alte cuvinte, atât mitul vechi, cât și miturile moderne păstrează acel sâmbure „sacru”, în sensul mai mult sau mai puțin extins al termenului, după concepția eliadescă, fiind adică bazat pe imaginația, pe închipuirea care precedă o anumită realitate. O dovadă în acest context o constituie și *the invisible man*, pe care scriitorul H. G. Wells îl proiectase încă din 1897, transpus în personajul lui Griffin, un savant care consideră că dacă unei persoane i se modifică indicele de refracție pentru a deveni identic cu al aerului, iar corpul său nu absoarbe sau reflectă lumina, el va deveni nevăzut pentru ochiul uman. (Iată că, mai nou, japonezii și, ulterior, americanii au creat de curând o mantie invizibilă spectrului vizual uman... Așadar, vom asista de acum la risipirea acestor mituri, sau mai degrabă la amplificarea lor?)

O altă paradigmă veche care interesează lumea modernă este *mitul androginului*, astăzi rejectat aproape în totalitate în lumea Orientului Mijlociu (în speță lumea arabă actuală), nu însă și în Orientul Îndepărtat (popoarele asiatică – chinezi, indieni, japonezi etc.). Jean Libis consideră că acest mit este prin excelență „*mitul unității pierdute* sau, altfel spus, atestarea non-mitică a imposibilei armonii, atunci, prin intermediul nostalgiilor iluzorii și al dorințelor contradictorii care ne ținut în el, mitul devine locul în care se ivește cuvântul” [Libis, 2005: 251]. Astăzi, generația Emo, care a prins avânt în anii 2000 și a cunoscut un anume declin prin anii 2010, continuă o structură similară rădăcinilor acestuia. În decursul Evului

² “Or, Superman ne peut pas se consumer, car un mythe est inusable. Le personnage du mythe classique, on l’a vu, devenait inaltérable parce que l’essence de sa parabole contenait le fait qu’il s’était déjà consommé en quelque action exemplaire.”

Mediu, mitul androginului, tip de desăvârșire umană, era prezent atât în Orient (de exemplu în islamism), cât și în Occident (în creștinism și iudaism), prezența divină fiind manifestată printr-un *înger-om*, adesea cu aspect androgin. Ambiguitățile din scrierile mistice islamice au produs însă adesea confuzii, ducând la interpretări erotice greșite; din Cabala, au rezultat unele interpretări referitoare la esența căsătoriei; după cum știm, în hermetismul alchimic unul dintre simbolurile centrale era Rebis, *androginul cosmic*, reprezentat sub forma unor creaturi bisexuate care apăreau din contopirea lui Sol cu Luna, cel care reușea să obțină un asemenea androgin regăsindu-se automat în posesia pietrei filosofale...

Nu mai insistăm aici asupra faptului că *androginia* devine *pattern*-ul absolut mai ales în lumea spectacolelor de modă (și nu numai) – vezi modelele unisex Elliott Sailors, Saskia De Brauw, Andrej Pejić sau Casey Legler –, acum fiind acceptat atât noul termen *neutralitate de gen*, cât și mai multe tipuri de sexualitate, având consecințe etice, sociale și juridice complexe, pe care le lăsăm deocamdată la o parte. Definirea conceptului pe Wikipedia poate fi interpretată ca un semn al acestei acceptări:

Neutralitatea de gen cuprinde ideea că politicile, limbajul, precum și alte instituții sociale ar trebui să evite atribuirea de roluri deosebite în legătură cu sexul sau, mai nou, genul, pentru a evita astfel discriminarea, provenind din impresia că există roluri sociale pentru care un gen este mai potrivit decât altul.³

[https://en.wikipedia.org/wiki/Gender_neutrality, t. n.].

Este de la sine înțeles că lumea Orientului Mijlociu respinge cu putere astfel de modele, din motive lesne de înțeles, dintre care cel mai important este acela al prezervării tradiționalității genurilor (sexelor).

Rămânem totuși cu precădere în paradigma mitului, unde modelul *cyborgului* reconfigurează, până la un punct, hibriditatea între sexe, și între om și mașină deopotrivă:

Academia [americană] și-a adus și ea contribuția la paradigma cyborg-ului [...]. Aceasta dezvoltă *mitul ironic al cyborg-ului* (s.n.) a cărui existență este posibilă în contextul prăbușirii câtorva distincții importante: uman versus animal, organic versus tehnologic, fizic versus non-fizic. Hibrid de realitate socială și ficțiune, cyborg-ul încorporează *utopia unei lumi fără gen, dar și fără sfârșit* (s.n.). Definind o existență post-istorică, cyborg-ul anulează și polarizarea public-privat, schimbând în mod radical natura relațiilor sociale.

[Fodor, 2003: 23]

Varianta pe care o propune Donna Harraway în cunoscutul său manifest conține în genere nuanțe feministe, prin *posibilitatea eludării constrângerilor genului*, tocmai prin intermediul figurii cyborg-ului. Cât timp se va mai păstra însă acest mit este o întrebare aproape fără noimă, de vreme ce se aude că încă de prin septembrie 2014, americanii lucrează la niște experimente care dezvoltă un schelet special care ne va putea transforma în cyborgi!

³ “*Gender neutrality* describes the idea that policies, language, and other social institutions should avoid distinguishing roles according to people’s sex or gender, in order to avoid discrimination arising from the impression that there are social roles for which one gender is more suited than the other.”

Preferința contemporaneității pentru *super-eroi* în detrimentul vechilor mituri bine delimitate poate fi explicată și în felul următor, la modul serios și ironic în același timp:

Super-eroii dețin un avantaj evident față de filosofii clasici – sunt contemporani cu noi. Cu toate că aspectele existențiale, morale sau sociale rămân la fel de stringente cum erau în vremea lui Socrate, unele lucruri s-au schimbat cu adevărat. Un aspect deosebit de important din poveștile cu super-eroi, care le fac relevante pentru cititori, este acela că ele înfățișează o lume ficțională care reflectă cu mare fidelitate propria noastră lume.⁴

[Kohut, 2014: 61, t. n.]

Nu întâmplător supereroii de azi poartă, aproape fiecare, câte o mască, pentru că sunt, într-un fel, niște *avataruri ale semizeilor* din antichitate, și pentru că

Eroul mitic reprezintă, de asemenea, un amalgam de numeroase imagini arhetipale și ca atare este o parte din moștenirea noastră a tuturor, o constantă universală care transcende cultura și timpul.⁵ [Kohut, 2014: 78, t. n.]

Astfel de personaje (precum Superman, Iron Man, Batman, Spiderman, Birdman ș.a.) capătă statutul de *noi mituri moderne* și datorită faptului că posedă un impact real asupra modelării societății, în genere, și a spiritului civic, în particular. Reamintind, pe scurt, mitul lui Iason, care are întru câțiva legătură cu teritoriul țării noastre, trebuie să relevăm că un grup de aventurieri conduși de Iason, pretendent la tronul regelui din Thessalia, află despre această uimitoare comoară, se îmbarcă pe corabia Argo și pornesc spre Colchida, lâna de aur fiind păzită de un șarpe monstruos. În cele din urmă, cea mai importantă ipoteză despre călătoria mitică este interpretarea simbolică: colonizarea de către greci a coastelor Mării Negre. Peste Ocean, există astăzi figura lui Captain America, cu trăsături poate mai alterate decât cele ale eroului inițial, însă păstrând câte ceva din paradigma respectivă:

Figura eroului este îndrumată în mod tradițional printr-un cod personal de etică binevoitoare, căci luptă împotriva unor personaje malefice și îi ajută pe cei care se află la anahhie; în același timp, el este susceptibil de a nu respecta legile societății, mai ales în cazul în care stau în calea a ceea ce el recunoaște ca fiind un lucru moral, bun. Pentru a fi convingător atunci când acționează în afara societății convenționale, eroul purtând mască trebuie să fie înțeles precum o voce care transmite moralitatea, care însă nu poate fi eficientă decât sub o anumită înfățișare și, prin urmare, trebuie să rămână la marginea societății obișnuite, căreia de obicei îi revine sarcina de a-l eticheta drept criminal.⁶ [Kohut, 2014: 64, t. n.]

⁴ “Superheroes have one more obvious advantage over the classic philosophers – they are contemporary. Although the existential, moral or societal issues remain just as topical as they were in the days of Socrates, some things did change. An important aspect of superhero stories that makes them highly relevant for readers is that they depict a fictional world that very closely mirrors our own.”

⁵ “The mythic hero is also an amalgamation of a number of archetypal images, and as such is a part of our species’ psychic inheritance, a universal constant that transcends culture and time.”

⁶ “The hero figure is traditionally driven by personal code of benevolent ethics, fights against malevolent characters and helps those in need; at the same time he is likely to disrespect the laws of society, especially if they stand in the way of what he recognises as the morally right thing to do. In order to be convincing in acting outside conventional society the masked hero needs to be understood as a predominantly moral voice that cannot be effective without a guise and therefore must necessarily stand apart from conventional society, which often comes with the burden of being labelled a criminal.”

Deși unii exegeți contestă existența *mitului lui Don Quijote*, totuși nu se poate nega faptul că acesta « apparaît comme un héros cohérent qui persévère dans son être, sans que les échecs qu'il subit parviennent à le disqualifier » („apare ca un erou coerent care perserevează din toată ființa, fără ca eșecurile pe care le întâmpină la tot pasul să izbutească să îl descalifice.” – *t. n.*) [Martial, 2005], având deci trăsături universale, perene, care se aplică atât altor personaje literare (de pildă, prințul Mășkin al lui Dostoievski), dar și unor persoane reale (de exemplu Che Guevara). Pentru că acest mit deține o proveniență literară, era de la sine înțeles că va fi fost proiectat cu precădere în cadrul unor opere literare. Astfel, dacă în Don Quijote există oglindirea cavalerismului apusean, prințului Mășkin îi corespunde misticismul răsăritean, la întretăierea acestor drumuri aflându-se aceeași paradigmă. Acest mit (și istoria lui) revine în atenția și conștiința contemporanilor datorită forței expresive a mesajului pe care îl transmite, un mesaj de mare actualitate – este vorba de persoana în căutarea identității.

Perspectivile mitului întruchipat în La Mancha sunt rezumate în mod adecvat în următoarele:

Născut din geniul cervantesc, Don Quijote se construiește desfășurând firul receptărilor sale successive. Atât de puțin reductibil la una din aceste paradigme fragmentare aflate între etapele traiectoriei sale, el a devenit personajul ale cărui gesturi, mai degrabă legitime decât subversive, mai degrabă profunde decât absurde, condensează, în timpurile noastre, mirajul realului, paradoxurile rațiunii, contradicțiile istoriei.⁷

[Martial, 2005, t. n.]

Deși se poate depista mai greu cum a evoluat, și deopotrivă involuat, Don Quijote în modernitate, totuși acest lucru nu este imposibil, pentru că el proiectează o nebunie exterioară care se bazează totuși pe consistente logici interne. Don Quijote este foarte conștient de procesul logic prin care își dezvoltă iluziile, gândurile extrem de idealiste. Cum poate cineva fi cu adevărat delirant dacă el este conștient ca iluziile sale sunt fantezii? Tot astfel

[...] *mitul dostoievskian* își propune o implicare conștientă a omului în actul gnoseologic. Obiectivul lui este crearea unui amplu proces de cunoaștere care să-l atragă pe cititor în primul rând spre o conștiință clară a propriei lui existențe, după care să urmeze transformarea calitativă a individului în ceea ce teologic numim ipostas. S-ar putea spune așadar, că sensul profund al mitului în viziunea lui Dostoievski este acela de a realiza o conexiune între planul gnoseologic și cel ontologic, care amintește în felul ei de acea perspectivă unitară asupra lucrurilor, pe care o dețin scrierile Sfinților Părinți. [Deciu, 2021]

Mai rămâne întrebarea dacă imaginarul vechilor mituri este mai debil sau, cine știe, mai puternic, decât transpunerea virtuală, hiper-sincretică a miturilor actuale,

⁷ “Né du génie de Cervantès, Don Quichotte s’est construit au fil de ses réceptions successives. Aussi peu réductible à l’une des ces conceptions morcelables entre les étapes de sa trajectoire, il est devenu ce personnage dont le geste, légitime bien que subversif, profond bien qu’absurde, condense, pour notre temps, les mirages du réel, les paradoxes de la raison, les contradictions de l’histoire.”

dacă impactul vizualului, kineticului, digitalului în sens larg este mai mare decât ceea ce cunoșteam până acum. Răspunsul, aparent afirmativ, se poate dezvolta cu altă ocazie. Deocamdată oferim doar exemplul amalgamatului *Matrix*, alegorie modernă a comunicării între două lumi (lumea reală și lumea virtuală sau, de ce nu, lumea de aici și lumea de dincolo), dar și a manipulării, în sensul larg al termenului, precum și a desprinderii de astfel de tiranie. Mai rămâne în afara discuției și parabola mixtă, conținând elemente medievale și moderne, simultan, din *Lord of the Rings*, a generozității care este întotdeauna contrapondera puterii care corupe.

Cu toate că în zilele noastre se dezvoltă ideea unui *homo areligiosus*, proliferată mai ales în Occident, și idealul unei societăți laice absolute (vezi tragedia teroristă din Franța), totuși miturile nu au pierit cu totul... Există așadar un *no man's land* (o meta-geografie) aflat între Vestul secularizat care rejectează în fapt miturile autentice, și Estul (mijlociul!) care, de asemenea, respinge astfel de fantasmе, în favoarea concretului celui mai atroce, o regiune, o zonă, o fâșie deci, în care plutesc totuși fragmente ori chiar fărâme de mituri – mai vechi sau mai noi, amalgamate ori conglomerate în așa fel încât să răspundă rămășițelor de umanism și sensibilitate ale lumii globalizate (sic!). În altă ordine de idei, miturile care sălășluiesc încă în cărți par a deveni din ce în ce mai fragile (cu toate că există multe ecranizări, din punctul nostru de vedere nereușite, ale acestora); în schimb, prind contur ferm prin sporita atractivitate noile mituri transpuse într-o imagistică deosebit de complexă sau chiar în modalități 3D, care acapareză mintea și simțurile muritorului de rând. În ce măsură mai lasă acestea loc imaginației specifice unui proces de creare de mituri ulterioare este deocamdată o întrebare fără răspuns. Asemenea lucruri se întâmplă și pentru că,

Precum în cazul tuturor marilor mituri, întotdeauna se face apel la imaginație; apelul indirect și ulterior la voință și înțelegere poate fi prin urmare și în mod divers interpretat, fie că este vorba de un creștin, de un politician, de un psihanalist, ori oricine altcineva. *Mitul este precum mana* (s.n.); pentru fiecare, hrană îndestulătoare, și pentru fiecare, hrana de care are nevoie. Nu îmbătrânește niciodată și nici nu rămâne înțepenit în fața limitărilor rasiale, sexuale, sau chiar filosofice; și poate să primească răspunsuri diferite, de niveluri diferite, de la aceeași persoană. Însă marile mituri sunt rare într-o epocă reflexivă; tentația de a construi o alegorie, de a impune în poveste doctrine poetice deliberate, și apoi de a lupta pe cât posibil cu tendința inerentă a fabulei este de cele mai multe ori prea puternică.⁸ [Birzer, 2011, t. n.]

Dacă ne aflăm pe ruinele miturilor (așa cum ar vrea să ne facă să credem combatanții extremiști din Orientul Mijlociu), ori dacă acestea vor înflori din propria cenușă rămâne să trăim și să vedem...

⁸ "Like all great myths its primary appeal is to the imagination: its indirect and further appeal to the will and the understanding can therefore be diversely interpreted according as the reader is a Christian, a politician, a psycho-analyst, or what not. Myth is thus like manna; it is to each man a different dish and to each the dish he needs. It does not grow old nor stick at frontiers racial, sexual, or philosophic; and even from the same man at the same moment it can elicit different responses at different levels. But great myth is rare in a reflective age; the temptation to allegorize, to thrust into the story the conscious doctrines of the poet, there to fight it out as best they can with the inherent tendency of the fable is usually too strong."

BIBLIOGRAFIE

- Birzer, 2011: Bradley J. Birzer, *From Aeneas to Batman: Myth and History* [on-line], disponibil la adresa: <http://www.theimaginativeconservative.org/2011/11/from-aeneas-to-batman-myth-and-history.html>, accesat la 10 februarie 2021.
- Deciu, 2021: Nicușor Deciu, *Parabolă, mit și simboluri biblice în romanul Idiotul* [on-line], disponibil la adresa: <http://www.crestinortodox.ro/religie/parabola-si-simboluri-biblice-romanul-idiotul-87980.html>, accesat la 9 martie 2021.
- Eco, 1976: Umberto Eco, „Le mythe de Superman”, în *Communications*, 1976, nr. 24, pp. 24-40.
- Fodor, 2003: Simona Fodor, „Eu – cyborg, tu...?”, în *Observator cultural*, 2003, p. 23.
- Kohut, 2014: Miroslav Kohut, *Superheroes: The Philosophy Behind the Modern Myth*, Master's Diploma Thesis, 2014, disponibil la adresa: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:2prV91n4kzcJ:https://is.muni.cz/th/215249/ff_m/Kohut_thesis.pdf+&cd=43&hl=ro&ct=clnk&gl=ro, accesat la 10 decembrie 2020.
- Lévi-Strauss, 1997: Claude Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale*, Paris, Pocket, 1997.
- Libis, 2005: Jean Libis, *Mitul androgenului*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2005.
- Martial, 2005: Isabela Martial, „Jean Canavaggio – *Don Quichotte, du livre au mythe: quatre siècles d'errance*, Paris, Fayard, 2005”, disponibil la adresa: <http://donquijotedelamancha.free.fr/cannadq.html>, accesat la 15 ianuarie 2021.
- Vitsaxis, 2007: Vassilis Vitsaxis, *Mitul. Punct de referință al căutării existențiale*, București, Editura Omonia, 2007.